

10. Cannon-Bowers J. A. Shared mental models in expert team decision making / Cannon-Bowers J. A., Salas E., Converse S. ; N. J. Castellan (Ed.). // Individual and group decision making. – Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 1993. – P. 221–246.
11. Wilke H. A. M. Group performance / Henk A.M. Wilke and Roel W. – Meertens Routledge, London ; New York, 1994. – 215 p.
12. Gigone D. The common knowledge effect: Information sharing and group judgment / Gigone D., Hastie R. // Journal of Personality and Social Psychology. – 1993. – № 65. – P. 59–974.
13. Stasser G. Discovery of hidden profiles by decision-making groups: Solving a problem versus making a judgment / Stasser G., Stewart D. // Journal of Personality and Social Psychology. – 1992. – № 63. – P. 426–434.
14. Thompson L. Socially Shared Cognition, Affect, and Behavior: A Review and Integration / Thompson L. and Fine G. A. // Personality and Social Psychology Review. – 1999. – Vol. 3. – № 4. – P. 278–302.
15. Higgins E. T. Achieving “shared reality” in the communication game: A social action that creates meaning / Higgins E. T. // Journal of Language and Social Psychology. – 1992. – № 13 (2). – P. 141–154.
16. Echterhoff G. Socially Shared Cognition, Affect, and Behavior / Echterhoff G., Higgins E. T., Levine J. M. // A Review and Integration Pers Soc Psychol Rev. – 1999. – № 3. – P. 278–302.
17. Metcalfe J. Metacognitive processes / Metcalfe J. : E. L. Bjork, R. A. Bjork (Eds.) // The handbook of perception and cognition. Vol. 10. Memory. – San Diego, CA, Academic Press., 1996. – P. 383–411.

© Найдюнова Л. А.

В. О. Васютинський

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕНДЕНЦІ КОЛЕКТИВНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ РОСІЙСЬКОМОВНОЇ СПІЛЬНОТИ

Описано зміст семи провідних соціально-психологічних тенденцій колективного самовизначення російськомовної спільноти в Україні. Рентизація постав полягає у вимаганні патерналістської опіки. Ригідизація ідентичності віддзеркалює намагання зберегти статус найбільш референтної групи. Символізація ідентичності означає надання російській мові символічного значення як ознаки, за якою вирізняється спільнота. У діяльному позиціонуванні втілюється активний підхід до розв'язання проблем. В основі моральної апеляції лежить самооцінне вивчення та задоволення спільнотного нарцисизму. За плеканням звичайності криється прагнення наділити себе пересічними морально-психологічними чеснотами. Через акцентування скривдженості члени спільноти сигналізують про обмеження й несправедливості та своє право на компенсацію.

Ключові слова: мовно-ідентифікаційні відмінності, колективне самовизначення спільноти.

Описано содержание семи ведущих социально-психологических тенденций коллективного самоопределения русскоязычной общности в Украине. Рентизация аттитюдов состоит в требовании патерналистской опеки. Ригидизация идентичности отражает стремление сохранить статус наиболее референтной группы. Символизация идентичности означает предоставление русскому языку символического значения как признака, по которому выделяется общность. В деятельном позиционировании воплощается активный подход к решению проблем. В основе нравственной апелляции лежит самооценочное возвышение и удовлетворение общностного нарциссизма. За культивированием обыкновенности кроется стремление наделять себя обычными морально-психологическими добродетелями. Посредством акцентирования ущемленности члены общности сигнализируют об ограничениях и несправедливости и своем праве на компенсацию.

Ключевые слова: языково-идентификационные различия, коллективное самоопределение общности.

The content of main seven social and psychological tendencies of collective self-determination of Russian-speaking community in Ukraine is described. Rentization of attitudes requires paternalistic guardianship. Rigidization of identity reflects the attempt to keep a status of the most referent group. Symbolization of identity means that Russian language is the main symbol community identity. Active positioning causes energetic efforts to solve the problems. Moral appeal is based on self-overestimation and satisfaction of the community's narcissism. By cultivating commonness the members of community pretend to have ordinary moral-psychological virtues. Having a feeling of being unfairly treated they signal about restrictions or injustice and their rights to compensation.

Key words: linguistic identification differences, collective community self-identification.

Проблема. В основі тривалого політичного і психологічного протистояння двох найбільших частин українського суспільства лежать мовно-ідентифікаційні відмінності [1–3]. Д. Арель наполягає, що поділ України відбувається за ознакою етнічної ідентичності – української або українсько-російської [4]. Цю тезу підтверджують дані порівняльного аналізу національно-групової ідентифікації українців і росіян в Україні [5]. А проте наявні відмінності зовсім не є однозначними: істотний вплив справляють розмаїті регіональні чинники масових настроїв [6], переживання російським населенням України внутрішнього зв'язку з Україною як батьківщиною [7]. У такому контексті за оптимальну стратегію міжетнічної взаємодії українців і

росіян визнається інтеграція [8], яка насамперед має характеризувати відносини між українсько- і російськомовною частинами суспільства.

Однією з найважливіших складових інтеграції є процес колективного самовизначення російськомовної спільноти в Україні. Із метою з'ясування його соціально-психологічного змісту було поставлено завдання виявити провідні тенденції перебігу такого самовизначення. В основі цих тенденцій, імовірно, мають лежати відповідні соціально-психологічні механізми.

У жовтні-листопаді 2009 р. було проведено опитування в переважно російськомовних південно-східних регіонах країни. У кожному з них за демографічними показниками (на підставі даних Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [1]) було визначено місцевості, у яких відносно найвищу частку населення становили особи російського етнічного походження та носії російської мови.

Опитування проводилося в місті Севастополі, містах Сімферополі, Керчі і Феодосії, Кіровському, Ленінському і Нижньогірському районах АР Крим, містах Дніпропетровську, Першотравенську і Тернівці Дніпропетровської обл., містах Донецьку, Горлівці, Макіївці, Харцизьку Донецької обл., містах Запоріжжі, Бердянську і Мелітополі, Кам'янсько-Дніпровському і Мелітопольському районах Запорізької обл., містах Луганську, Краснодоні і Стаханові, Станично-Луганському районі Луганської обл., місті Миколаєві Миколаївської обл., містах Одесі та Ізмаїлі, Ізмаїльському районі Одеської обл., містах Харкові і Чугуєві, Чугуївському районі Харківської обл., місті Херсоні Херсонської обл.

Вибірку було структуровано за ознаками віку, статі, величини та адміністративного статусу населених пунктів. Усього було опитано 1537 осіб. Серед них респондентів, які в особистому спілкуванні віддають цілковиту або основну перевагу російській мові, виявилось 1292 особи, що становить 84,1%. Ця вибірка назагал не відповідає строгим соціологічним критеріям, але завдання опитування полягали не у визначенні суто кількісних розподілів, а в з'ясуванні психологічного змісту досліджуваних явищ.

Спеціально розроблена російськомовна анкета мала три варіанти, кожний із яких містив інваріантну частину. Зміст анкети охоплював широке коло питань: задоволеності респондентів із життя, ступеня задоволення їхніх основних потреб, їхньої соціальної ідентичності, мовних уподобань, політичних орієнтацій, особистісних постав у різних сферах життєдіяльності тощо. Базовий контекст опитувальника стосувався особливостей самовизначення представників російськомовної спільноти.

Отримані дані інваріантної частини анкети (59 ознак) оброблялися за допомогою факторного аналізу, у результаті чого було виділено сім хоч і значущих, але доволі слабких факторів: їхній сукупний вклад у загальну дисперсію становив 25,2%. Цей факт не дивує з огляду на істотну різномірність проблем, які пропонувалися респондентам для оцінювання.

Для підвищення вагомості відповідних показників було здійснено вторинну факторизацію за 19-ма найбільш навантаженими ознаками. Виділилися сім аналогічних факторів (деякі з них помінялися місцями), сукупна дисперсія яких склала 52,8%.

Зміст кожного з отриманих факторів було інтерпретовано як певну тенденцію, притаманну процесові колективного самовизначення російськомовної спільноти. Більшість факторів виявилися двополюсними, що, очевидно, відображає складний і суперечливий, а принаймні двоїстий характер таких тенденцій. З огляду на це в окремих випадках за істотну і варту аналізування тенденцію обирався той варіант, зміст якого виразніше відзеркалює особливості колективного самовизначення.

Тенденція *рентизації постав* (перший фактор) полягає в колективній актуалізації рентних очікувань, вимаганні патерналістської опіки, бажанні привернути увагу до своїх проблем, почасти шляхом дещо лукавого перебільшення їхньої важкості.

Відповідні настрої втілюються у відповідях на запитання про задоволеність респондентів із життя, про те, як змінилося їхнє життя протягом останнього року або як зміниться протягом наступного. Центральні позиції, які займають ці індикатори в межах фактору, можуть бути свідченням істотної суб'єктивної значущості таких настроїв у загальному просторі самопочуття громадян.

З одного боку, слід визнати за безумовне “право” респондентів на будь-яку суб'єктивну оцінку свого самопочуття. А з другого – є чимало підстав припускати, що ступінь незадоволеності певною мірою перебільшується, як мовиться, “про запас”, задля забезпечення такого собі “рентного простору”, у межах якого людина може дозволити собі “розслабитися”, “повередувати”, побути “дитиною”, якій належить опіка з боку “дорослих”.

Наприклад, одномірний розподіл відповідей на запитання показав, що частка респондентів, цілковито або здебільшого задоволених зі свого життя, є вельми істотною та перевищує частку тих, хто не є задоволеним (43,4 і 38,5%, відповідно; різниця значуща на рівні $p < 0,05$). Водночас, відповідаючи на запитання, як змінилося життя за останній рік, переважна більшість респондентів (56,3%) зазначила, що воно тою чи тою мірою погіршилося (поліпшилося – тільки для 18,2%). Таке

співвідношення видається малоймовірним, аби бути справді реальним, оскільки різке погіршення життя протягом останнього періоду мало б набагато сильніше знизити доволі позитивні оцінки життя загалом. Натомість заявлені респондентами позиції виконують радше функцію звернення по увагу, допомогу, співчуття.

Тенденція *ригідизації ідентичності* (другий фактор) віддзеркалює намагання “завмерти” в статусі референтно-привабливої російськомовної спільноти, вистояти перед наявними загрозами втрати ідентичності, не піддатися на пропонувані або нав’язувані зміни.

У межах цього фактору на одному полюсі опинилися висловлювання “Звичайно мені простіше зачекати, поки проблема розв’яжеться сама собою” та “Якщо мені щось не вдається, значить, мені цього не дано”, а на другому – “Незважаючи на те, що я розмовляю російською мовою, я житель України і моє подальше життя пов’язане із цією країною”. Перші два індикатори відображають позицію вичікування та уникання активних дій, а тому навряд чи можуть правити за присутній показник власне самовизначення. Радше навпаки, вони символізують відмову від нього.

У змісті третього висловлювання вчувається певна двоїстість ставлень. З одного боку, тут ніби підкреслюється виразна проукраїнська орієнтація респондента, а з другого – заперечується оцінка його українськості як “неповноцінної” з причини російськомовності. Відтак цю тенденцію можна було б трактувати двояко, проте її було уточнено за змістом інших висловлювань, із якими цей індикатор позитивно корелює.

Так, у висловлюваннях “Мене пригнічує брак чітких, зрозумілих цілей і перспектив дальшого розвитку нашої країни” та “Інколи я переживаю почуття сорому за те, що представники української влади такі невдячні російському народові за все, що він для нас зробив” акцентується певна відстороненість від українськості та, навпаки, прихильність до російських етнополітичних цінностей. Тому зроблено висновок про переважання в змісті цієї тенденції своєрідної претензійності, спрямованої на захист наявної ідентичності.

Характер такої претензійності додатково пояснює ще одне висловлювання: “Я завжди намагаюся отримати найвищий результат”, яке можна розцінювати як показник наполегливої цілеспрямованості в досяганні певного стану. Оскільки в цьому разі йдеться про захист російськомовними респондентами своєї ідентичності, то виявлену тенденцію було потрактовано як намагання зберегти й утривалити їхній теперішній соціально-психологічний статус.

Тенденція *символізації ідентичності* (третій фактор) означає надання російській мові додаткового символічного значення як ознаки, за якою вирізняється спільнота, еднаються й солідаризуються її пред-

ставники, боротьба за збереження якої стає провідним сенсом існування спільноти та протиставлення позаспільнотному середовищу.

Зміст цього фактору ґрунтується на оцінках ставлення респондентів до російської та української мови, зокрема у сферах офіційного спілкування та засобів масової комунікації. Оскільки саму групу було утворено за ознакою надання переваги російській мові в особистому спілкуванні, то й у цих двох інших сферах опитані виразно воліють саме російську мову, хоча дещо прихильніше ставляться й до української.

Цікаво зазначити, що за результатами первинного факторного аналізу відповідний фактор виявився першим, що підтверджує істотну психологічну значущість мовного чинника, яка неодноразово фіксувалася в попередніх дослідженнях. Проте було зроблено висновок, що не суто мова як така відіграє визначальну роль в особистому та соціальному самовизначенні громадян, а що вона є радше виявом ідентичності, її очевидним символом, через що й стає об'єктом істотного протистояння в суспільстві [2; 4].

У результаті вторинної факторизації, коли простір ознак було звужено до найбільш вагомих, цей фактор став третім, поступившись перед двома описаними вище. Відтак належить гадати, що мовно-символічні (ба, навіть соціально-ідентифікаційні) ознаки не є цілком однозначно домінантними і з ними можуть конкурувати інші істотні характеристики.

У межах цієї тенденції прихильність до російської мови позитивно корелює з вибором власне російської ідентичності, прагненням єдності з Росією, тяжінням до російських етнополітичних цінностей. Натомість має місце негативний зв'язок з оцінкою української ідентичності, ставленням до українського громадянства та українських ментальних характеристик.

Ще одна ознака, із приводу якої зафіксовано значуще функціонування мовних преференцій, стосується позиції, яку займають російськомовні громадяни щодо процесів і явищ українізації – реальної чи уявної. Такі позиції визначалися за відповідями на запитання про те, як слід поводитися російськомовним громадянам України у відповідь на українізацію громадського життя.

Групи носіїв гіпотетично передбачених п'ятьох основних позицій вишикувалися в послідовний ряд за ознакою вибору мови. Представники “активної інтеграції” схильні брати активну участь в українізації, вивчати українську мову та культуру. У групі “пасивної інтеграції” переважають ті, хто погоджується на часткову поступову українізацію з використанням її позитивних сторін. Поборники “субінтеграції” воліють зберігати російськомовне середовище в їхньому регіоні, не заперечуючи проти українізації в інших частинах країни.

Тим, хто тяжіє до “ізоляції”, властиво уникати українізації та зберігати російську мову й культуру у своєму найближчому оточенні. Нарешті, носії “контрінтеграції” мають намір активно протидіяти українізації.

У тенденції *діяльного позиціонування* (четвертий фактор) втілюється активний підхід до розв’язання реальних та передбачуваних проблем, намагання давати собі раду з наявними і можливими труднощами, досягати достатнього рівня саморегуляції індивідуальних і колективних дій.

Найбільше навантаження тут припало на такі висловлювання, як “Перш ніж що-небудь зробити, я виробляю план дій” та “Я намагаюся знайти вихід із будь-якого становища”. Переважна більшість опитаних висловила згоду зі змістом цих суджень (61 і 76,6%, відповідно), що може бути свідченням їхньої доволі високої готовності до активних дій у межах зараджування певним проблемам. Із такою позицією позитивно корелюють прагнення досягати якнайвищого результату та похвальні оцінки свого життєвого благополуччя.

На окрему увагу заслуговує схильність активно-діяльних респондентів підтримувати стосунки як із російськомовним, так і з україномовним оточенням. Виходить, що мовні характеристики, оцінки яких часто-густо виявляються протилежними, у такому-от контексті збігаються і не суперечать одна одній. Навпаки, їхнє поєднання відображає радше намагання давати собі раду у взаємодії з обома мовними середовищами, не створюючи преференцій для одного з них.

В основі тенденції *моральної апеляції* (п’ятий фактор) лежить намагання позбутися дезорієнтації й розгубленості через звернення до моральних критеріїв, застосування морального осуду до тих, хто його вартий, завдяки чому відбувається самооцінне вивищення, задовольняється своєрідний спільнотний нарцисизм.

Цей фактор склали показники незадоволених потреб представників російськомовної спільноти. На одному полюсі розташований брак реалізації здібностей, життєвих досягнень та свободи самовираження, а на другому – стабільності й порядку.

Належить зазначити, що названі потреби досить істотно корелюють із віком респондентів: потреб першої групи частіше бракує молоді, тоді як на брак стабільності й порядку здебільшого нарікає старше покоління. Водночас простежуються відмінності й за обираною ідентичністю. До полюса нереалізованості тяжіють особи, що ідентифікують себе як представників сучасного покоління, а ті, кому бракує стабільності й порядку, частіше називають себе російськомовними жителями України.

Останній зв’язок до певної міри віддзеркалює політико-ідеологічні постави респондентів, які сильніше увиразнилися в інших факторах. Спроба визначити спільний дискурс, який міг би поєднати

зміст обох груп незадоволених потреб, наводить на думку про наявність у ньому помірно виражених моральних складових – своєрідного натяку на власні моральні чесноти й переваги порівняно з представникам інших соціальних груп. Описану тенденцію названо моральною апеляцією, яка домислюється в намаганнях підкреслити як вади сучасного суспільного розвитку, так і брак належних умов для ефективного саморозвитку респондентів.

За тенденцією *плекання звичайності* (шостий фактор) криється прагнення наділити статус звичайних, пересічних, “малих” людей ознаками морально-психологічної та соціально-комунікативної чесноти, довести їхню реальну або евентуальну, домислювану перевагу над представниками інших соціальних страт.

Ця тенденція також утворилася на основі незадоволених потреб. На одному полюсі тут незадоволена потреба впевненості в майбутньому та відчуження себе звичайною людиною, а на другому – переживання через брак солідарності громадян та гордості за свій народ, а також – свободи самовираження. Спільний контекст цих двох проявів однієї тенденції може полягати, з одного боку, у підкреслюванні своєї звичайності, пересічності своїх потреб, а з другого – переживання браку єднання з такими самими громадянами, які, очевидно, мають схожі потреби та потерпають через їх незадоволення.

За допомогою тенденції *акцентування скривдженості* (сьомий фактор) члени спільноти намагаються сигналізувати про обмеження й несправедливості, яких вони зазнають або які принаймні відчувають, тим самим застерігаючи собі право на певні компенсації.

У межах цієї тенденції протиставилися, з одного боку, нарікання на те, що криміналізація влади не викликає справедливого гніву громадян, до якого примикає переживання невпевненості в майбутньому, а з другого – ідентифікація себе як громадянина України.

Нарікання на криміналізацію влади корелює з відчуттям браку чесної влади та ідентифікацією себе насамперед як члена своєї сім’ї. Такий зв’язок наводить на думку про переживання почуття образи щодо “несправедливої” влади, яка “кривдить” добропорядних громадян. Упоратися з таким почуттям допомагає виразніша ідентифікація з українським громадянством, що спричиняє позитивніше ставлення до наявних реалій.

Висновки. Отже, соціально-психологічну структуру колективного самовизначення російськомовної спільноти в Україні можна подавати як сукупність провідних тенденцій цього процесу – рентизації постав, ригідизації ідентичності, символізації ідентичності, діяльного позиціонування, моральної апеляції, плекання звичайності, акцентування скривдженості. Перелічені тенденції мають наразі попередній та орієнтовний характер. Сукупно вони розкривають істотні

фрагменти колективного самовизначення російськомовної спільноти, але вочевидь не охоплюють усього змістового розмаїття цього процесу. Проте з певним допуском їхній набір можна вважати за один з імовірних варіантів його соціально-психологічної структури.

Розгляд визначених тенденцій крізь призму процесуальності колективного самовизначення російськомовної спільноти та тлумачення принаймні частини аналізованих індикаторів як засобів здійснення або регулювання такого процесу дає підстави трактувати їх як евентуальні соціально-психологічні механізми такого колективного самовизначення. Корисним принаймні може бути включення їх у відповідний контекст. Актуальним завданням досліджень залишається також з'ясування обсягів і змістів не охоплених описаними тенденціями сфер.

Література

1. *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / М. С. Дністрянський. – Львів : Літопис, 2006.
2. *Васютинський В. О.* Мова спілкування як чинник визначення громадсько-політичних пріоритетів / В. О. Васютинський // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – К. – Ніжин : Вид-во НДУ, ДС “Міланік”, 2008. – Т. 10. – Вип. 6. – С. 59–62.
3. *Васютинський В. О.* Російськомовна спільнота в Україні: загрози ідентичності і постави щодо інтеграції / В. О. Васютинський // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна : зб. наук. праць. – Львів : ЛьвДУВС, 2008. – Вип. 1. – С. 37–44.
4. *Арель Д.* Залучення відокремленого / Д. Арель // Оттавський вісник. – 2007. – Ч. 2. – С. 4–7.
5. *Стегний А.* Опыт сравнительного анализа национально-групповой идентификации украинцев и русских в Украине // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / А. Стегний ; под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – К., 2007. – С. 128–142.
6. *Михайлик О.* Регіональний чинник електоральних орієнтацій в Україні / О. Михайлик // Соціальна психологія. – 2007. – № 6. – С. 66–77.
7. *Городяненко В. Г.* Положение русских в Украине и проблемы их идентичности / В. Г. Городяненко // Социологические исследования. – 2009. – № 1. – С. 89–96.
8. *Колісник Л. О.* Соціально-етнічний статус росіян в сучасній Україні (на прикладі Південно-Східного регіону) : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 / Колісник Лариса Олексіївна. – Х., 2004. – 20 с.

© **Васютинський В. О.**